

JAROSŁAW TOMASIEWICZ

Katowice

Ukraiński ruch narodowy między faszyzmem i nacjonalizmem¹

Ukraiński nacjonalizm zrodził się z klęski, jaką poniosła młoda państwowość Ukrainy w starciu ze swymi rozlicznymi wrogami: „białymi” i „czerwonymi” Rosjanami oraz z Polakami. Ukształtowany w okresie rewolucji ukraiński ruch niepodległościowy miał charakter lewicowy². W pierwszej połowie 1919 r. usiłowano nawet w Ukraińskiej Republice Ludowej ustanowić ustrój wzorowany na sowieckim („demokracja pracy”), by dopiero pod wpływem sojuszniczej Ententy powrócić do zasad demokracji parlamentarnej³.

Rozczarowanie klęską doprowadziło do głębokiej rewizji ideologicznych fundamentów ruchu ukraińskiego. Jeden z młodych działaczy, Iljarij Olchowy, zapowiadał: „Nadejdzie naród, który znając przeszłość, będzie pamiętał, że niepodległość państwową zdobywa się bronią, a konflikty międzynarodowe rozstrzyga nie uczucie i sentyment, lecz siła...”⁴. W lipcu 1920 r. płk Jewhen Konowalec, były dowódca Ukraińskich Strzelców Siczowych, utworzył w Pradze Ukraińską Organizację Wojskową (UWO). Jej kadry stanowili – tak jak w większości ruchów faszystowskich, np. we Włoszech – kombataneci niedawnych walk niepodległościowych. UWO nie wyznawała początkowo żadnej ideologii, jej pro-

¹ O narodowym komunizmie i jego związkach z faszyzmem zob. J. Tomaszewicz, *Między faszyzmem i anarchizmem – nowe idee dla Nowej Ery*, Pyskowice 2000, s. 50–64; M. Agursky, *The Third Rome: national Bolshevism in the USSR*, Boulder: Westview Press, 1987; L. Michel, *Mythes et realites du national-bolchevisme 1918–1933*, „Vouloir” no. 105/106/107/108 (1993).

² Pomijam tu nieliczne stronnictwo konserwatywne, tzw. „hetmańców”, którzy zarówno z przyczyn społecznych (jako reprezentanci obszarnictwa), jak i narodowych (jako moskalofile) byli odizolowani od głównego nurtu ukraińskiego życia narodowego. J.J. Bruski, *Pełturowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2000, s. 35–36, 41–51.

³ J. Darski, *Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe*, Instytut Polityczny 1993, s. 22; J.J. Bruski, *op. cit.*, s. 55, 57–59, 62, 67–69, 357–358.

⁴ Cyt. za: J.J. Bruski, *op. cit.*, s. 484.

gram sprowadzał się do trzech pryncypiów: narodowa tożsamość ludu ukraińskiego może się wyrazić tylko w niepodległym państwie; suwerenność może być zdobyta tylko środkami rewolucyjnymi; w walce trzeba opierać się na własnych siłach⁵. Przebywający w Czechach emigranci ukraińscy powołali do życia jeszcze kilka innych organizacji, takich jak Grupa Narodowej Młodzieży Ukraińskiej (HUNM), Ukraińskie Zjednoczenie Narodowe, Związek Wyzwolenia Ukrainy czy Związek Ukraińskich Faszystów; w 1925 r. trzy ostatnie połączyły się w Legion Ukraińskich Nacjonalistów (ŁUN). Jak zauważono – łączyła je fascynacja nacjonalizmem „nowoczesnych ruchów europejskich”: HUNM głosiła rozstrzyganie sporów międzynarodowych za pomocą siły, ŁUN postulowała dyktaturę narodową. Otwarcie wzorował się na NSDAP Ukraiński Ruch Narodowo-Kozacki pod wodzą Iwana Połtawca-Ostranycji (związanego początkowo z Hetmanatem), który w 1926 r. ogłosił się „wodzem narodowym Wszechukrainy”. Pod koniec lat 20. radykalny nacjonalizm zaczął kiełkować w polskiej Galicji, gdzie na bazie Organizacji Wyższych Klas Ukraińskich Gimnazjów (OWKUG) powstał Związek Ukraińskiej Młodzieży Nacjonalistycznej (SUNM). Na przełomie stycznia i lutego 1929 r. w Wiedniu odbył się Kongres Ukraińskich Nacjonalistów, podczas którego różne grupy radykalnych nacjonalistów zjednoczyły się w Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN)⁶.

W odróżnieniu od UWON nowa organizacja miała już wyraźny profil ideologiczny. Na Kongresie rozgorzała polemika między zwolennikami kierunku „materialistycznego” (demokratycznego w stylu Ukraińskiej Republiki Ludowej) i „idealistycznego”; zwyciężył ten drugi. Wyrażna była tu fascynacja włoskim faszystwem, jednak ideologiem OUN – choć bez formalnego członkostwa – stał się przede wszystkim Dmytro Doncow⁷. Pozostawał on w kontaktach z Konowalcem od początku lat 20., gdy w 1923 r. podjął się redagowania pisma „Zahrawa”, będącego swego laboratorium ukraińskiej myśli nacjonalistycznej. Jego prace stu-

⁵ Co było skierowane przeciw propolskiej orientacji Petlury i prosowieckiej Petruszewycza; w praktyce jednak korzystano z pomocy Niemiec. J. Radziejowski, *Kształtowanie się oblicza ideowego radykalnego nacjonalizmu ukraińskiego (1917–1929)*, [w:] *Polska – Polacy – mniejszości narodowe. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 314; P.J. Potichnyj, Y. Shtendera, *Political Thought of the Ukrainian Underground (1943–1951). Introduction* <http://www.infoukes.com/upa/> W przypisach podają – zgodnie ze źródłem – angielską pisownię nazwisk.

⁶ J.J. Bruski, *op. cit.*, s. 471, 480–481, 484–485; W. Poliszczuk, *Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszystwu* (t. 1: *Zasady ideologiczne nacjonalizmu ukraińskiego. Ukraiński ruch nacjonalistyczny: struktura organizacyjna i założenia programowe*), Toronto 1998, s. 83, 104, 110, 112–114, 117, 120; J. Radziejowski, *op. cit.*, s. 316–318.

⁷ Doncow zaczynał swą działalność w szeregach Ukraińskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej, później (jeszcze w 1921 r.) związany był z Centrum Państwowym URL. Pod wpływem zwycięstwa faszystów we Włoszech jego poglądy ewoluują w kierunku antydemokratycznym. T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji*, Wrocław 2000, s. 112–117. O wczesnych poglądach Doncowa zob. P. Markovsky-Nahaylo, *Dmytro Doncow. O politycznym debiucie nacjonalistycznego ideologa*, [w:] *Ukraińska myśl polityczna*, „Zeszyty Naukowe UJ” MLXXXVIII (1993).

diowali członkowie OWKUG. Pod wpływem Doncowa powstał „Dekalog Ukraińskiego Nacjonalisty” głoszący np.: „1. Zdobędziesz państwo ukraińskie, albo zginiesz w walce o nie. [...] 10. Będziesz dążyć do poszerzenia siły, chwały, bogactwa i przestrzeni Państwa ukraińskiego, nawet w drodze zniewolenia obcoziemców”⁸. Jak napisał Bruski: „[...] myśl Doncowa stała się fundamentem ideologii ukraińskiego nacjonalizmu, inspirując zarówno pokolenie UWO, jak i kilka generacji późniejszych”⁹.

Charakterystyczną cechą ideologii Doncowa stał się programowy irracjonalizm, woluntaryzm i mistycyzm. Twierdził, że pierwotną siłą poruszającą świat jest Nietzscheańska „wola mocy”: „chcę, więc jestem”. W wydanej w 1926 r. książce *Nacionalizm* Doncow sformułował doktrynę „czynnego nacjonalizmu”, uznając aksjomatyczną nadrzędność idei narodu („nacji”). W narodzie miała się objawiać wola – pierwotna zasada życia. Pisał: „Nacja jest wieczna”, definiując naród jako „skupienie woli milionów wokół obrazu wspólnego ideału”. Pomimo tego „idealistycznego” aspektu naród pojmował w duchu socjaldarwinizmu jako gatunek biologiczny. Wynikało z tego biologistyczne rozumienie stosunków między narodami opartych, jego zdaniem, na instynkcie ekspansji będącej prawem przyrody. Odwoływał się wprost do teorii K. Darwina: „Kto wyobraża sobie narodowości jako odrębne gatunki, które jak i w świecie organicznym zdane są na wieczną konkurencję między sobą – ten jasno widzi, że nawet dwie spośród nich nie zmieszczą się na jednym skrawku ziemi pod słońcem [...]. Teoria Darwina tłumaczy postęp zwycięstwem silniejszego nad słabszym w ciągłej walce o istnienie”. Wynikał z tego kult bezwzględności i przemocy: „Wojna jest wieczna... Życie międzynarodowe zbudowane jest na walce... Wrogość między narodami jest czymś normalnym... Siła w historii jest jedynym miernikiem znaczenia... Racja ma silniejszy”¹⁰. Narody dzielił Doncow wedle ich „instynktu walki” na „narody-niewolników” („fellachów”) i „narody-panów” – pierwsze dążyły do „szczęścia”, drugie do władzy¹¹. Także stosunki wewnątrz narodu (relacje jednostka–naród) zaczęły być interpretowane w duchu nacjonalistycznego kolektywizmu. Interes narodu Doncow stawiał „ponad życie danej jednostki, ponad krew i śmierć tysięcy, ponad dobrobyt danej generacji, [...] ponad »ogólnoludzką« etykę...”. Prawo agresji obowiązywać miało nie tylko w stosunkach między narodami, ale też wewnątrz narodu, Doncow odrzucał więc wolę ludu na rzecz przy-

⁸ Cyt. za: Radziejowski, *op. cit.*, s. 320. Zob. też W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 27–28, 52, 119.

⁹ J.J. Bruski, *op. cit.*, s. 481–482.

¹⁰ W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 30–31, 49.

¹¹ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 134–135. Można dostrzec wyraźne podobieństwo tego poglądu do koncepcji „wspakultury” sformułowanej później przez Jana Stachniuka – teoretyka „nacjonalizmu pogańskiego” w Polsce. Zob. J. Tomaszewicz, *Religia, naród i państwo w neopogańskiej filozofii Jana Stachniuka*, „Nomos” nr 24–25 (1999). Dodajmy, że po zabójstwie Petlury (dokonanym przez żydowskiego emigranta) w myśli Doncowa pojawiły się też akcenty antysemickie: zamiast zapewnić tej „tchórzliwej i niewolniczej rasie” autonomię, należy złamać siłą wpływy żydowskie na Ukrainie. Niemniej, jest to antysemityzm ograniczony: Żydzi to tylko narzędzie, wrogiem nr 1 jest imperializm rosyjski. J. Radziejowski, *op. cit.*, s. 313.

mi, ale też wewnątrz narodu, Doncow odrzucał więc wolę ludu na rzecz przywództwa elity („mniejszości inicjatywnej”)¹².

Poglądy Doncowa ulegały dalszej radykalizacji, coraz silniej – zwłaszcza po 1930 r. – akcentowany był elitaryzm¹³. W pracy „Duch naszoji dawnyny” (1944) Doncow ostatecznie odrzucił demokrację szukając ideału ładu społecznego w średniowieczu. Jego istotą miała być władza „kasty” opartej na kryterium urodzenia. Głosił: „Hierarchizacja społeczeństwa i na niej zbudowany ustrój państwowy – z odrębną w następstwie swych zdolności, wyodrębnioną od pozostałych, obdarzoną geniuszem dowodzenia i kierowania kastą – jest niezbędnym warunkiem prawidłowego działania organizmu”. Hierarchia miała wynikać z cech biologicznych. Próbując ją zdefiniować Doncow przeprowadził rasistowską analizę narodu ukraińskiego twierdząc, że na Ukrainie współistnieją „dwie rasy wewnątrz jednej i tej samej nacji”. Doncow był rasistą skrajniejszym od Hitlera, ponieważ własny naród ukraiński dzielił według kryteriów rasowych (np. „demosocjalistyczna inteligencja” ukraińska miała się wywodzić z rasy ostiackiej)¹⁴. Reasumując: „Światopogląd zamiast paragrafów; wiara zamiast wiedzy; nieomylność oraz wyłączność zamiast kompromisu; kult jednostki i aktywnej mniejszości zamiast mas i biernej większości; prozelityzm zamiast podporządkowania się »woli narodu«; surowość wobec siebie i w stosunku do innych zamiast humanitaryzmu”. Poglądy Doncowa można uznać za faszyzm w formie czystej, faszyzm wydestylowany (sam Doncow w artykule „1937” postawił znak równości między faszyzmem i swoim „czynnym nacjonalizmem”). Nic dziwnego, że zarówno socjalista Izaak Mazepa (były premier URL) jak działacze prawicowego UNDO takcy jak Stepan Baran uważali Doncowa za zwolennika faszyzmu¹⁵.

Poglądy Doncowa znalazły swe odzwierciedlenie w uchwałach wiedeńskiego Kongresu. Cechował je szowinistyczny ekspansjonizm: „Na drodze do własnej samorealizacji w formie największej intensywności historycznego znaczenia, naród zwiększa ilościowo zasoby swych biofizycznych sił na jednocześnie tery-

¹² T. Stryjek, *op. cit.*, s. 132–133, 135, 137–138. Cytat z Doncowa za: W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 52.

¹³ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 141. Wprawdzie jeszcze w 1933 r. z uznaniem pisał o demokracjach anglosaskich, pojawia się jednak pytanie, na ile była to sympatia dla demokracji jako ustroju, na ile zaś do cywilizacji anglosaskiej. Por. T. Stryjek, *op. cit.*, s. 143, 148.

¹⁴ W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 36–38, 55, 58; J. Stryjek, *op. cit.*, s. 152–157. Jak widzimy, elitaryzm zaprowadził Doncowa do faktycznego zakwestionowania podmiotowej roli narodu. Naród to dla niego kategoria duchowa, w której czynniki obiektywne („wspólnota języka, krwi i historii”) odgrywają drugorzędne znaczenie – liczy się „sportowy duch mniejszości”. Naród rozumiany jako pewna populacja został zredukowany do roli biernego materiału, w którego życie tchnąć mogą elity; nawet tradycja narodowa okazuje się czymś, co może być traktowane instrumentalnie i selektywnie. Jak napisał Stryjek: „W takim ujęciu naród nie był już niczym więcej niż ekspresją siły wewnętrznej bohaterskiego człowieka”. J. Stryjek, *op. cit.*, s. 149, 151. Nie można się oprzeć wrażeniu, że ów skrajny antydemokratyzm miał swe źródło w rozczarowaniu bierną postawą mas ukraińskich w czasie walk 1918–1920.

¹⁵ Cyt. za: W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 43, zob. też *ibidem*, s. 78–79, 81–82. Bardziej zniuansowaną analizę przeprowadza J. Stryjek, *op. cit.*, s. 144–147.

torialnie powiększonej bazie”. Wyraźnie akcentowano też niechęć do demokracji: OUN „[...] sprzeciwia się wszystkim politycznym i klasowym ugrupowaniom [...]”; „zbudowana jest na zasadach: wszechukraińskości, ponadpartyjności i monokratyzmu”. Uchwała Kongresu głosiła: „W czasie walk wyzwolenczych tylko narodo- wa dyktatura, która ukształtuje się w toku rewolucji narodowej, będzie mogła za- bezpieczyć siłę wewnętrzną nacji ukraińskiej oraz jej odporność na zewnątrz”. Później miało być powołane ciało ustawodawcze o charakterze korporacyjnym, będące przedstawicielstwem „zorganizowanych warstw społecznych”¹⁶.

Ustrój gospodarczy miał być oparty na własności prywatnej (choć przewidy- wano ograniczenie prawa obrotu ziemią i dopuszczano nacjonalizację niektórych zakładów). Konserwatywny charakter OUN wyrażał się też w lekceważeniu kwe- stii robotniczej: nacjonałiści postrzegali Ukrainę jako tradycyjne społeczeństwo agrarne, w którym problemy społeczne rozwiąże reforma rolna tworząca silny stan chłopski. Ten korporacjonistyczny model, w którym państwo nadzoruje każ- dy aspekt życia narodu, inspirowany był przez faszystowskie Włochy: jeden z ideologów OUN Jewhen Onačkyj entuzjastycznie wypowiadał się o Mussoli- nim. Skrajnie prawicowy charakter OUN znajdował swe logiczne dopełnienie w antykomunizmie: „Międzynarodowy [...] komunizm i ukraiński nacjonalizm to dwa pojęcia, które nie mają ze sobą nic wspólnego, i [...] które przy każdej spo- sobności [...] muszą stoczyć walkę na śmierć i życie” („Meta”, nr 5 z 1932 r.)¹⁷.

Ewolucja w kierunku faszyzmu jeszcze wyraźniej zaznaczyła się w czasie II Zboru OUN, który miał miejsce w Rzymie w sierpniu 1939 r. Przywódcą Orga- nizacji został wówczas – po zabójstwie Konowalca – płk Andriej Melnyk. To o nim mówiła uchwała Zboru: „Przewodniczący Przywództwa Ukraińskich Na- cjonałistów, jako przywódca i reprezentant walk wyzwolenczych Nacji Ukraiń- skiej jest jej Wodzem. Za swą działalność i decyzje Przewodniczący PUN odpo- wiada przed Bogiem, Nacją i przed własnym sumieniem”. Odnosiło się to także do modelu ustroju: „Na czele państwa stanie powołany przez zorganizowaną wo- lę narodu Przewodniczący Państwa – Wódz Narodu. [...] istnienie partii politycz- nych zakazane będzie w drodze ustawy. Jedyną formą politycznej organizacji społeczeństwa będzie OUN [...]”. I może jeszcze jeden drobny, ale wymowny ele- ment: „Organizacyjne przywitanie ma formę podniesienia wyprostowanej prawej ręki w prawo-skos wyżej czubka głowy. Obowiązujące słowa przywitania: Sła- wa Ukrainie – odpowiedź: Bohaterom sława”¹⁸.

Naturalną konsekwencją tej ideologii było zaangażowanie się ukraińskich nacjonalistów w czasie II wojny światowej po stronie Trzeciej Rzeszy. Konowa- leć już w 1931 r. głosił, że Ukraińcy powinni „stać gęstą kozacką ławą u boku

¹⁶ W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 61, 122, 169. Teoretyk OUN Mykoła Ściborśkyj potwierdzał tę wizję ustroju w pracy *Naciokratija* (1935). P.J. Potichnyj, Y. Shtendera, *op. cit.*

¹⁷ P.J. Potichnyj, Y. Shtendera, *op. cit.*; J. Stryjek, *op. cit.*, s. 170; J.J. Radziejowski, *op. cit.*, s. 323; E. Prus, *Herosi spod znaku tryzuba. Konowalec – Bandera – Szuchewycz*, Warszawa 1985, s. 66.

¹⁸ W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 123, 129, 138.

Hitlera". Choć Onačkyj uważał nazizm – w odróżnieniu od faszystów – za imperialistyczny, rasistowski i antychrześcijański, to Niemcy ze względów geopolitycznych pozostawały głównym sojusznikiem politycznym¹⁹. Podczas agresji na ZSRR w czerwcu 1941 r. Iwan Kłymyw ps. „Łehenda” głosił „Rozkazem nr 4”: „W czasie, gdy Niemcy będą bić Moskwę, my mamy stworzyć silną Armię Ukraińską, aby potem wspólnymi siłami przystąpić do podziału i przebudowy świata”. Rozpoczęto od pogromu – od 30 czerwca do 3 lipca we Lwowie z rąk tłumu lub ukraińskiej policji pomocniczej zginęło 4000 Żydów. Towarzyszyła temu jadowita propaganda antysemita – wystarczy przytoczyć tytuły artykułów z ukraińskich pism tego okresu: „Żydzi – bakcyl rozkładu”, „Żydzi – największy wróg ludzkości – walka o nowy ład na świecie”, „Żydowski wrzód – nie miej Żyda za człowieka, a kozy za zwierzę hodowlane”...²⁰.

Początek wojny zaowocował rozłamek w OUN, rozłamek narastającym już od dawna. Naprzeciw siebie stanęli „młodzi” radykałowie, reprezentujący poważnie krajową konspirację, i oskarżana o oportunizm „stara gwardia”, kierująca dotąd Organizacją z zagranicy. „Młodzi” skupieni wokół Stepana Bandery, Romana Szuchewycza i Jarosława Stečki zorganizowali w lutym 1940 r. konferencję w Krakowie, która powołała tzw. Rewolucyjne Przywództwo OUN. Gdy ultimatum buntowników zostało odrzucone przez Melnyka, zwołali oni w kwietniu 1941 r. w Krakowie swój własny II Zbór. OUN rozpadła się na frakcje „rewolucjonistów” (Bandery) i „solidarystów” (Melnyka), toczące ze sobą krwawe walki. Zwolennicy Melnyka stali na dotychczasowych pozycjach ideologicznych, pod względem zaś politycznym zamierzali pozostawać lojalnymi sojusznikami Trzeciej Rzeszy²¹.

Stronników Bandery cechował większy radykalizm zarówno pod względem społecznym, jak i narodowym. Uchwały II Zboru przewidywały „planową organizację całego gospodarczego i społecznego życia w państwie ukraińskim na następujących zasadach: a) równość wszystkich Ukraińców w prawach i obowiązkach w stosunku do narodu i państwa; b) podział na poszczególne zawody i odpowiedni do tego podział na organizacje zawodowe, oparte na zasadach produkcyjnego socjalizmu i równouprawnienia wszystkich pracujących; c) właścicielem całej ziemi i wód, bogactw pod i nad ziemią jest państwo ukraińskie; d) ziemia ukraińska dla chłopów ukraińskich, fabryki i warsztaty – dla ukraińskich robotników, chleb ukraiński – ludowi ukraińskiemu”²². Zasady te stanowią połączenie typowo faszystowskich rozwiązań korporacyjnych („organizacje zawodowe”) z hasłami socjalistycznymi (własność społeczna). Akcenty demokratyczne, róż-

¹⁹ Pierwiastek ideologiczny też miał swoje znaczenie. Np. „Ukraiński Kozak” pisał o naziściach: „Jeżeli są oni bojownikami o stworzenie światowego nacjonalizmu przeciwko światowemu internacjonalizmowi, to widzimy w nich sojuszników”. E. Prus, *Herosi...*, s. 74–75.

²⁰ W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 62–63; A. Gass, *Horror w obiektywie*, „Kulisy” nr 13 (2001).

²¹ W. Prus, *Herosi...*, s. 147–148, 151–153; T.A. Olszański, *Zarys historii Ukrainy w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 122.

²² E. Prus, *Herosi...*, s. 153.

ne od elitaryzmu Doncowa, występują obok tradycyjnego autorytaryzmu i jedno-partyjności: „do czasu zakończenia wewnętrznej politycznej krystalizacji [...] władza państwowa będzie zorganizowana [...] na zasadzie autorytetu. [...] OUN przejmie pełnię władzy państwowej”. Nacjonalizm OUN(b) wyrażał się w szerokim zakreskaniu granic państwa ukraińskiego (od Karpat i Cisy po Kaukaz i Wołgę) oraz hasła „Ukraina dla Ukraińców!”. W uchwałach Zboru krakowskiego można też było przeczytać: „Żydzi z ZSSR stanowią najbardziej oddaną podporę panującego reżymu bolszewickiego oraz awangardę moskiewskiego imperia-lizmu na Ukrainie [...] OUN zwalcza Żydów jako podporę moskiewsko-bolsze-wickiego reżymu, uświadamiając jednocześnie masy ludowe, że Moskwa jest wrogiem głównym”²³. Z nacjonalistycznego radykalizmu zwolenników Bandery wynikało jednak też dążenie do uniezależnienia się od Niemiec – Trzecią Rzeszę traktowano jako taktycznego sprzymierzeńca, z którym stosunki miały być part-nerskie, a nie jako hegemonia (już wcześniej domagali się przeniesienia kierow-nictwa poza Niemcy). Nie wykluczono sojuszu z Wielką Brytanią. Podjęta uchwała stwierdzała, że „Jedyną drogą do osiągnięcia naszych celów jest Ukraińska Rewolucja w moskiewskim imperium ZSSR z równoczesną walką wy-zwolenczą zniewolonych przez Moskwę narodów”²⁴.

Mimo to kontynuowano taktyczną współpracę z Niemcami²⁵. U ich boku działacze banderowscy sformowali batalion „Nachtigall” (natomiast zwolennicy Melnyka jednostkę „Rolland”). Atak na ZSRR stworzył nacjonalistom okazję do zrealizowania swych planów. Już 22 czerwca w Krakowie powstał z inicjatywy OUN(b) Ukraiński Komitet Narodowy, 30 czerwca we Lwowie Władza Krajowa Zachodnich Obwodów Ukrainy (która jednak swą jurysdykcję rozciągała na ca-łą Ukrainę). Premier tego rządu Stećko oświadczył: „Nasza władza będzie dyk-taturą OUN, polityczną i wojskową, dyktaturą dla wrogów straszną i nieubłaga-ną”. Niemcy nie zamierzali jednak tolerować nazbyt samodzielnych nacjonali-stów i w początkach lipca oba organy zostały zlikwidowane. Na frakcję Bander-ry spadły represje: Stećko i jego ministrowie zostali aresztowani, sam Bandera został we wrześniu osadzony w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen. Dy-rektywa dla Einsatzkommando (jednostek likwidacyjnych) z 25 listopada 1941 r. mówiła: „Wszystkich aktywistów ruchu banderowskiego należy niezwłocznie aresztować i po starannym zbadaniu powinni zostać zlikwidowani bez rozgłosu, pod pretekstem skazania za grabież”. Co więcej, szły za tym fakty polityczne –

²³ Warto tu zwrócić uwagę, że (jak na faszystów) zwolennicy Bandery reprezentowali stosun-kowo umiarkowany antysemityzm: Żydzi mieli być zwalczani nie jako Żydzi – wcielenie wszel-kiego zła, ale „tylko” jako agenci moskiewskiego komunizmu. Być może przyczyną była świeża pamięć o postawie społeczności żydowskiej podczas walk o Lwów w 1918 r.

²⁴ W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 170, 181–182; E. Prus, *Herosi...*, s. 147, 153. O programie OUN(b) w tym okresie zob. R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 173–177.

²⁵ Przyznawał to I.M. Kowalenko (Iwan Hrynioc), *The New Europe and the Old Lie*, „Idea i Czyn”, Vol. 2, No. 3 (1943) <http://www.infoukes.com/upa/>

nie tylko Ruś Zakarpacka przypadła Węgrom, ale nawet Galicję przyłączono do „polskiej” Generalnej Guberni²⁶.

Jak napisali Potichnyj i Shtendera „Nacjonałiści, którzy wyrwali się z katow- ni gestapo, nie mieli już żadnych powodów, by identyfikować się z nazistowską »Nową Europą«. Rozczarowani polityką Hitlera zwolennicy Bandery przeszli do konspiracji – początkowo ostrożnie. Jeszcze krytykowano „reakcyjne” siły walczące z Niemcami. Jeszcze w październiku 1942 r. krajowe kierownictwo OUN(b) głosiło: „Nie rozpraszać sił, walczyć tylko przeciw Moskwie. W stosun- ku do Niemców trzymać się następującej taktyki: wyczekiwać, gromadzić siły, nie dopuszczać do żadnych niebezpiecznych i niemądrych poczynañ...”. Zaczęto jednak formować niezależne siły zbrojne – Oddziały Wojskowe OUN(b). Jesie- nią 1942 r. Wasyl Sidor ps. „Szelest” scalił banderowskie grupy bojowe z Woły- nia i Polesia. Wiosną 1943 r. OUN(b) rozpoczęła energiczną walkę z okupantem. W Organizacji rozpoczęła się ideologiczna debata, w której prym wiodli działa- cze domagający się rewizji dotychczasowych założeń, skupieni wokół pisma „Ideja i Czyn”: Dmytro Majiwskyj ps. „Kosar”, Myrosław Prokop ps. „Wirowyj”, Jakiw Buseł ps. „Hałyna”, Iwan Hrynioch ps. „Kowalenko”), O. Brodowy, J. Chersonec, W. Mudryj, M.W. Radowycz²⁷.

Na Wołyniu ludzie Bandery weszli w kontakt z partyzantką petlurowską Ma- ksyma Borowca ps. „Taras Bulba”, od czerwca 1941 r. działającą pod nazwą Si- czy Poleskiej (a później Ukraińskiej Powstańczej Armii). UPA uznawała zwierzchnictwo prezydenta URL na wygnaniu Andrija Liwyckiego; jej politycz- nym skrzydłem była Ukraińska Partia Ludowo-Demokratyczna, współtworzona przez secesjonistów z OUN pod wodzą Iwana Mitryngi. Bulbowców cechował radykalizm społeczny, ich gazeta „Obrona Ukrainy” pisała np., że „Tylko w nie- zależnym państwie ukraińskim można osiągnąć prawdziwą realizację wielkich haseł Rewolucji Październikowej”. Potępiali dyktatorskie zapędy OUN (Bulba pytał: „o co się bijecie? O Ukrainę, o OUN? O państwo ukraińskie, czy o dykta- turę w tym państwie?”). Reprezentowali też bardziej umiarkowane stanowisko wobec mniejszości narodowych: Bulba potępiał masakry ludności polskiej. Mi- mo to w marcu 1943 r. UPA Bulby i OUN Bandery zawarły porozumienie, do- prowadziło ono jednak do wyeliminowania wpływów petlurowskich w zjedno- czonej UPA. W tych warunkach bulbowcy przemianowali w lipcu swe oddziały na Ukraińską Armię Ludowo-Rewolucyjną (UNRA), ale już miesiąc później, po ataku banderowców na sztab UNRA, partyzantka petlurowska uległa rozprosze- niu²⁸.

²⁶ E. Prus, *Herosi...*, s. 164–195; E. Prus, *Banderowcy – defekt historii*, b.d.w., b.m.w., s. 41; A. Olszański, *op. cit.*, s. 126.

²⁷ P.J. Potichnyj, Y. Shtendera, *op. cit.*; E. Prus, *Herosi...*, s. 246, 248; R. Torzecki, *op. cit.*, s. 138.

²⁸ Z.M. Kowalewski, *Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii* [w:] M. Pułaski (red.), *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku*, Kraków 1993, s. 199. O UPA-UNRA szerzej E. Prus, *Bulbowcy – hajdamacy odrzuceni*, Wrocław 1994; R. Torzecki, *op. cit.*, s. 179, 189. Tony Cliff (*Państwowy kapitalizm w Rosji od Stalina do Gorbaczowa*, Warszawa 1991, s. 229, 309) mylnie przypisuje „Obronę Ukrainy” UPA-OUN.

Paradoksalnie jednak, wraz z nazwą UPA i częścią jej kadr frakcja Bandery przejęła pewne elementy programu petlurowców. Pojawiają się próby rewizji dotychczasowej, opartej na teorii „integralnego nacjonalizmu”, doktryny OUN (przez analogię z rewizjonizmem marksistowskim możemy nazwać to „rewizjonizmem faszystowskim”). Przejście do opozycji zmuszało do szukania oparcia w masach ludowych, te zaś żywiołowo występowały przeciw brutalnej okupacji niemieckiej. OUN(b) była niejako zmuszona stanąć na czele masowego ruchu partyzanckiego, który rozsądzał jej konspiracyjne struktury. W szeregach UPA pojawili się ludzie o różnych poglądach politycznych, w tym również komuniści²⁹. Roman Borkowski napisał: „Zmiana poglądów wśród [...] banderowców nastąpiła w wyjątkowo krótkim czasie. Na szybkie tempo zmian wpłynęło [...] zetknięcie się z narodem ze Środkowej i Wschodniej Ukrainy”. Próba rozszerzenia wpływów na dawną Ukrainę radziecką stawiała Organizację w obliczu społeczeństwa ukształtowanego w radzieckiej rzeczywistości. Nacjonałiści zetknęli się tam z odmienną mentalnością: wychowani przez marksizm mieszkańcy Ukrainy radzieckiej pozostawali nieczuli na romantyczny, emocjonalno-idealistyczny ton propagandy OUN, oczekiwali argumentacji racjonalnej i odwołującej się do interesów społecznych. Konieczność konkurowania w konspiracji z komunistami skłaniała do przeformułowania programu społecznego³⁰. Dążenie do zbliżenia z Zachodem wymuszało wreszcie ewolucję w kierunku demokratycznym, w tym również zmianę stosunku do innych narodów³¹.

Najważniejszym czynnikiem wymuszającym ewolucję programową była zmiana sytuacji politycznej. Podjęcie walki z nazizmem zmuszało do teoretycznego jej uzasadnienia, w czym pomagała naturalna tendencja ideologii skrajnych sprowadzająca wszystkich przeciwników do wspólnego mianownika. W publikacjach OUN-

²⁹ Obecność byłych członków Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy odnotowano np. na Chełmszczyźnie. Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 192–193, 214.

³⁰ W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 195–196. Grunt do takiej ewolucji przygotowany został już wcześniej przez ukraiński narodowy komunizm lat 20. – zob. np. A. Olszański, *op. cit.*, s. 75–76; J. Darski, *op. cit.*, s. 24–25; J. Bruski, *op. cit.*, s. 54, 121–122, 145–146, 355–356. Ukraiński nacjonalizm znalazł swe echo także poza granicami USRR – zob. J. Holzer, *Mozaika polityczna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974, s. 243, 250. Warto tu zwrócić uwagę, że po antyukraińskiej ofensywie Stalina w latach 30. sympatię wobec sprawy ukraińskiej głosili komuniści-trockiści: L. Trocki, *Kwestia ukraińska*, „Konkret” nr 3 (1998); L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie – rozwój – rozkład*, Londyn 1988, s. 950; L. Hass, *Trockizm w Polsce (do 1945 r.)*, [w:] *Oblicza lewicy. Losy idei i ludzi*, Warszawa 1992, s. 194; B. Krawczenko, *Ucisk narodowy i struktura społeczna na Ukrainie*, „Inprekor” nr 19.

³¹ W tym także Polaków – członków koalicji antyhitlerowskiej. Już II Konferencja OUN(b) w kwietniu 1942 r. głosiła potrzebę złagodzenia stosunków polsko-ukraińskich „na obecnym etapie sytuacji międzynarodowej”, choć podtrzymywała kurs nacjonalistyczny (np. „Nasza polityka ekonomiczna przewiduje całkowite opanowanie przez element ukraiński przemysłu, handlu, [...] miast”). W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 178, 180; R. Torzecki, *op. cit.*, s. 180–181. Zarazem jednak publicyści OUN nie widzieli realnych szans na współdziałanie z Polską z powodu nieuleczalnego polskiego „imperializmu”. Np. Ya. V. Borovych, *Ukraine and Poland*, „Ideja i Czyn”, Vol. 2, No. 4, 1943. Dodajmy, że w kwietniu 1942 r. z programu OUN zniknęły też hasła antysemickie, R. Torzecki, *op. cit.*, s. 137.

-UPA znajdujemy więc porównanie sowieckiego i niemieckiego imperializmu jako dwóch totalitaryzmów. J. Staruch przeprowadził teoretyczną analizę reżimów faszystowskich dowodząc, że ZSRR jest państwem faszystowskim najgorszego typu („włoski faszyzm, niemiecki nazizm i rosyjski bolszewizm są identycznymi totalitarnymi ruchami i systemami”). Taka teoria była bardzo użyteczna wobec Zachodu, gdyż demonstrowała antagonistyczną sprzeczność komunizmu i demokracji. Zrazem – być w może polemice z propagandą komunistyczną – podkreślano, że w ZSRR nie ma socjalizmu, a więc to nie z socjalizmem walczy UPA³².

II konferencja OUN(b) w kwietniu 1942 r. obwieściła: „Naszą politykę oprzemy na stworzeniu i wzmocnieniu naszych własnych, politycznych i militarnych sił rewolucyjnych i na niezależnej, ogólnoukraińskiej polityce walki rewolucyjnej”. Uznano niemożność podtrzymywania sojuszu z Niemcami, którzy „usiłują przekształcić Ukrainę w kolonię”. Proklamowano powrót do polityki opierania się na własnych siłach, jako że żaden imperializm nie może być sojusznikiem Ukrainy³³. Realistyczna ocena sytuacji zmuszała do szukania nowych sprzymierzeńców, których znajdowano tym razem w innych zniewolonych narodach. Myrośław Prokop pisał: „Wśród ich [Ukraińców – J.T.] naturalnych sojuszników są ciemnione narody ZSRR i narody podbite przez Niemcy, a nawet sami Rosjanie”³⁴. Implikowało to także konieczność zmiany polityki wobec mniej-

³² *Appeals to other nationals by the supreme command of the UPA (summary)*, [w:] *Vołyn' and Polissya: German Occupation. Book One: Origins of UPA; Documents and Materials*, „Litopys UPA”, Vol. 1 (1976); Ia. Starukh, *The Spectre of Fascism*, [w:] *Ukrains'ka Holovna Vyzvol'na Rada (Ukrainian Supreme Liberation Council): Documents, Official Publications, Papers. Book One: 1944–1945*, „Litopys UPA”, Vol. 8 (1980); *An Appeal From Warning Ukraine to All Ukrainian Living Abroad*, [w:] *Ukrains'ka Holovna Vyzvol'na Rada: Documents, Official Publications, Papers. Book Three: 1949–1952*, „Litopys UPA”, Vol. 10 (1984) <http://www.infoukes.com/upa/>

³³ S. Stetsko, *On the 45th Anniversary of the UPA*, [w:] *ABN Correspondence. Bulletin of the Antibolshevik Bloc of Nations*, No. 6 (1987); I.M. Kovalenko, *The Ukrainian Issue in the Plans of German Politics*, „Ideja i Czyn”, Vol. 1, No. 1 (listopad 1942); P.J. Potichnyj, Y. Shtendera, *op. cit.*; B.M. Ulasenko, *By Our Own Efforts*, „Ideja i Czyn”, Vol. 2, No. 4, 1943. Warto jednak zauważyć, że zarazem OUN starała się nawiązać współpracę z siłami antyniemieckimi na Zachodzie, co można interpretować jako szukanie nowego sojusznika. *Captive nations of eastern Europe and Asia (summary)*, [w:] *Vołyn'...*

³⁴ V.V. Sadovyi (Myrośław Prokop), *The Bases of Our International Tactics*, „Ideja i Czyn”, Vol. 2, No. 2 (1943). Zob. też O. Honcharuk, *The Ukrainian Insurgent Army – Herald of the Ideas of Liberation and Friendship Between Nations*. Widzimy tu jaskrawą sprzeczność z poglądami głoszonymi w 1925 r. przez działacza UW Wasyla Kuczabśky'ego, który chciał „arystokratycznego poczucia narodowego” wyłamującego się z „bolszewickiej solidarności wszystkich zniewolonych”. Radziejewski, *op. cit.*, s. 316. Idee wspólnego frontu zniewolonych narodów próbowano zrealizować w praktyce, przeprowadzając Pierwszą Konferencję Ciemnionych Narodów Europy Wschodniej i Azji z udziałem przedstawicieli 13 narodowości (21–22 listopada 1943 r.). *Captive nations...* Koncepcja ta często jest redukowana do taktyki, bywa traktowana jako element ideologicznego kamuflażu. Jednak w publicystyce UPA do uciemnionych narodów zaliczani byli też m.in. Polacy, Żydzi i Hindusi, co – ze względu na antybrytyjski charakter ruchu indyjskiego – przeczy tezie o koniunkturalizmie nacjonalistów. Zob. V. Ramzenko, *Why We Stand for an Independent United Ukrainian State*, [w:] *Ukrains'ka... (Book Three)*.

szości narodowych na Ukrainie. Omelian Logusz, konstatując izolację ruchu ukraińskiego od mniejszości i dostrzegając szowinizm części działaczy OUN, postulował zapewnienie opieki i równych praw wszystkim obywatelom Ukrainy bez względu na narodowość. Taktyczna elastyczność stopniowo znajduje teoretyczne uzasadnienie. Na III konferencji (17–21 lutego 1943 r.) podkreślano, że OUN walczy nie tylko o Ukrainę, ale o „prawo każdego narodu do niepodległego istnienia”. Miejsce nieokiełzanego egoizmu narodowego w stylu Doncowa zajęła „idea niepodległych państw narodowych narodów europejskich na ich etnograficznych terytoriach”³⁵.

Przełom nastąpił na III nadzwyczajnym Zborze OUN(b) 21–25 sierpnia 1943 r., który oficjalnie proklamował walkę na dwa fronty – z imperializmem niemiecko-hitlerowskim i „moskiewsko-bolszewickim”. Sojusznikiem strategicznym miały być odtąd demokracje Zachodu. Dalszej radykalizacji uległ program społeczno-gospodarczy. Usunięto wzmianki o ustroju korporacyjnym – celem miało być „społeczeństwo bezklasowe”, Ukraina „bez obszarników, kapitalistów i bolszewickich pasożytów”. Zniesienie wszelkiego wyzysku człowieka przez człowieka zapewniałyby publiczna własność najważniejszych środków produkcji i wymiany, swoboda chłopów w wyborze sposobów użytkowania ziemi, udział robotników w zarządzaniu przedsiębiorstwami, swobody związkowe i „wolna praca”. Jeszcze istotniejsze zmiany zaszły w sferze postulatów politycznych – zamiast „najokracji” (monopartyjnej dyktatury OUN) ustrojem niepodległej Ukrainy miała być nieokreślona „władza ludowa”. Wprawdzie nie przyjęto postulatu republiki demokratycznej, ale wpisano do programu niektóre postulaty demokratyczne (m.in. równość kobiet, wolność słowa i prasy, wolność sumienia i przekonań, wolność wyboru pracy, swobodę działania związków zawodowych, prawo do strajku); według Abwehry oznaczało to przejście na pozycje „światopoglądu demokratycznego”. Przewidywano na przyszłość pełne równouprawnienie mniejszości narodowych z Ukraińcami, a także pełną równość obywateli w prawach i obowiązkach niezależnie od przynależności etnicznej. Przekształcona została struktura samej OUN(b), w której jednoosobowe przywództwo Łebeda zastąpiono kierownictwem kolegialnym pod kierunkiem Romana Szuchewycza. Jak stwierdzała jedna z publikacji nacjonalistycznych, to „życie podyktowało potrzebę zmian w strukturze organizacyjnej OUN oraz w jej programie” (a nie tylko w taktyce)³⁶.

W czerwcu 1944 r. doszło do IV Zboru, którego deklaracja silniej akcentowała postulaty liberalno-demokratyczne. Stwierdzano w niej, że o ustroju Ukrainy zadecyduje powszechne przedstawicielstwo narodu; podkreślano też gwaran-

³⁵ W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 195; O.I. Stepaniv (Omelian Logusz), *The Correct Approach, „Idea i Czyn”*, Vol. 2, No. 2 (1943); V.V. Sadovyi (Myroslaw Prokop), *The Bases of Our International Tactics*, *ibidem*. Implikacją tej pięknej idei stawał się jednak problem wytyczenia granic na terytoriach mieszanych, czego skutkiem stawały się czystki etniczne takie jak ta na Wołyniu.

³⁶ Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 191–192; W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 195–196; P.J. Potichnij, Y. Shtendera, *op. cit.* Nic dziwnego, że uchwały III Zboru spotkały się z negatywną reakcją Doncowa.

cje dla prywatnej inicjatywy: nieskrępowanego rozwoju rzemiosła, „twórczej” działalności gospodarczej i swobodnej formy użytkowania ziemi. Miesiąc później (11–15 lipca) z inicjatywy OUN(b) powstała Ukraińska Główna Rada Wyzwoleńcza (UHWR) jako organ ponadpartyjny, swego rodzaju podziemny parlament Ukrainy. Miała być polityczną nadbudową nad UPA, która z formacji partyjnej przerosła w „armię ogólnoukraińską”. Do współpracy udało się zwolennikom Bandery przyciągnąć niektóre inne środowiska: prawicowe Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO), „sfery świętojurskie” (zbliżone do metropolity Szeptyckiego), Ukraińskich Republikanów Narodowych (Ludowych)³⁷.

Ewolucja ukraińskiego nacjonalizmu w kierunku lewicy postępowała nadal pod kierunkiem działaczy takich, jak O. Diakiw, U. Kużił, R. Moch, A. Panasenko, P. Fedun, R. Szuchewycz i J. Staruch. Głównymi ośrodkami tego rewizjonizmu były struktury OUN-UPA na południu i wschodzie Ukrainy (Wasył Kuk ps. „Łemisz”), Kijowszczyźnie (D. Majiwskij i M. Prokop) oraz Wołyniu (Rostysław Wołoszyn ps. „Pawlenko” i J. Buseł oraz były komsomołec Josyp Poczczaniuk ps. „Szachaj”). W 1944 r. rewizjoniści żądali „całkowitej zmiany polityki OUN oraz zmiany jej podstaw teoretycznych włącznie ze zmianą nazwy”: ukraiński ruch narodowy ma całkowicie i bez zastrzeżeń przejść na pozycje demokratyczne; jego program społeczno-gospodarczy ma wyjść od analizy położenia robotników, kołchoźników i inteligencji, odzwierciedlać interesy i dążenia mas³⁸. Pojawiły się nawet odwołania do marksizmu: J. Buseł w pracy „Sowiecki patriotyzm” przeciwstawiał myśl Marksa ideologii stalinizmu; później wątek ten podjęli O. Diakiw („Hornowy”) i P. Fedun („Połtawa”)³⁹. Rozbicie struk-

³⁷ E. Prus, *Herosi...*, s. 213–220; W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 139; A. Olszański, *op. cit.*, s. 138. Kierownictwo Rady tworzyli: Kyryło Ośmak – prezydent, Wasył Mudryj, Iwan Hrynioc i Iwan Wowczuk – wiceprezydenci, gen. Roman Szuchewycz – szef Sekretariatu Generalnego (rządu) i sekretarz generalny (minister) spraw wojskowych, Jarosław Bileńkij – minister sprawiedliwości Mykoła Łebed’ – minister spraw zagranicznych, Rostysław Wołoszyn – minister spraw wewnętrznych. Warto zwrócić uwagę na charkowianina K. Ośmaka – byłego członka partii eserowców, polityka Ukraińskiej Republiki Ludowej – symbolizował on kontynuowanie przez UPA walki potępianej niegdyś URL. *Ukrains'ka... (Book One)*. Trwa spór o charakter UHWR, która zdaniem niektórych badaczy miała być tylko demokratycznym parawanem dla dyktatury OUN. Nie wykluczałbym stanowiska pośredniego: być może to, co miało być tylko posunięciem taktycznym, zaczęło żyć własnym życiem.

³⁸ Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 192, 201. Według niektórych źródeł pod koniec 1944 r. rewizjoniści (R. Wołoszyn, M. Tokar ps. „Bosota”) mieli dokonać secesji tworząc Ludowo-Wyzwoleńczą Organizację Rewolucyjną (NWRÖ), która jednak została rozgromiona przez Służbę Bezpieczeństwa UPA, E. Prus, *op. cit.*, s. 331–333.

³⁹ Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 202. Ślady marksizmu odnajdujemy np. w pismach Połtawy, gdy ujmuje on życie społeczne – wzorem materializmu historycznego – jako walkę przeciwieństw (choć zasadnicza sprzeczność zachodziła dla Połtawy między uciśnionymi i uprzywilejowanymi narodami a nie między klasami). P. Poltava, *The Concept of an Independent Ukraine and Present Political Trends in the World*, [w:] *Ukrains'ka Holovna Vyzvol'na Rada: Documents, Official Publications, Papers. Book Two: 1946–1948*, „Litopys UPA”, Vol. 9 (1982). Jednocześnie Kużił negował wartość marksizmu. U. Kuzhil, *The Scientific Validity of Dialectical Materialism*, „Ideja i Czyn”, Vol. 5, No. 10, 1946. Wyważyć racje próbował Hornowy, głosząc, że polityka OUN polega na równo-

tury OUN(b) przez NKWD pozwoliło lewicowcom na usamodzielnienie się. Po śmierci R. Szuchewycza w marcu 1950 r. na czele Krajowego Prowydu stanął Wasyl Kuk (Pułkownik Kowal). Podziemna konferencja OUN w czerwcu tego roku uzupełniając uchwały III Zboru przyjęła program lewicowy. Jewhen Sztendera („Prirwa”) podsumował go w 1952 r. we „Wpered”: „Są trzy główne elementy programu rewolucji antybolszewickiej – wyzwolenia narodowe, wydarcie środków produkcji z rąk biurokracji i przekazanie ich na własność społeczeństwu, oraz demokracja. Jeśli chcemy, żeby nasz ruch wyzwolenczy był organiczną częścią składową przyszłej rewolucji antybolszewickiej, musimy je sobie wyraźnie uświadomić i dążyć do ich realizacji”⁴⁰.

Lewicowi nacjonaliści pojmowali nacjonalizm odmiennie niż idealista i elitarysta Doncow. „Nacjonalizm jest duchowym i filozoficznym ruchem, walczącym o duchowe odrodzenie Ukrainy, i ruchem społeczno-politycznym, walczącym o polityczne, kulturalne i ekonomiczne wyzwolenie jej ludu” – pisał Połtawa. Konieczność uwzględniania realnych interesów ludu sprawiała, że za punkt wyjścia brali społeczną rzeczywistość Ukrainy. Materiały ideologiczne OUN-Północ głosiły: „Musimy zaoferować masom całościowe rozwiązanie kwestii społecznej i narodowej. Jest oczywiste, że rozwiązanie to nie może polegać na marszu wstecz, gdyż za takim rozwiązaniem masy nie pójdą. Nie możemy propagować zachodnioeuropejskiego systemu społeczeństwa klasowego... Musimy wyrugować wszystko to, co jest złe w systemie bolszewizmu, usunąć przyczyny, które doprowadziły do powstania klasy bolszewickich wielmożów... Musimy iść na przód i wejść na drogę budowy prawdziwie wolnego i bezklasowego społeczeństwa”. W książce *Stanowisko Ukraińskiego Ruchu Wyzwoleńczego* (wydana nielegalnie na Ukrainie w 1947 r.) pisano, że „Radziecki ustrój... nie jest ustrojem socjalistycznym, skoro istnieją w nim klasy wyzyskiwaczy i wyzyskiwanych. Robotnicy ZSRR nie chcą ani kapitalizmu, ani stalinowskiego pseudosocjalizmu. Dążą oni do prawdziwego, bezklasowego społeczeństwa, do prawdziwej demokracji ludowej, do wolnego życia w wolnych i niezależnych państwach. Dzisiejsze społeczeństwo radzieckie, więcej niż jakiekolwiek inne, jest zapłodnione socjalistyczną rewolucją”. Dlatego „Całkowita likwidacja walki klasowej wymaga zniszczenia źródeł samych klas, tj. w kapitalistycznych krajach – instytucji prywatnej własności środków produkcji; w przypadku Związku Radzieckiego, politycznego monopolu stalinowskiej partii, dyktatorskiego, totalitarnego reżimu”⁴¹.

uprawnieniu światopoglądu idealistycznego i materialistycznego (co oznaczało odejście od doktryny Doncowa, a zarazem ustępstwo wobec marksizmu). O. Hornovy, *Idealism or Materialism: Which Philosophy Are Members of the OUN Obligated to Follow?*, [w:] *Political...*

⁴⁰ Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 202; E. Prus, *Herosi...*, s. 331–333; W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 188–189.

⁴¹ P. Połtawa (Petro Fedun), *Revolutionary Elements of Ukrainian Nationalism*, „Idea i Czyn”, Vol. 5, No. 10 (1946); Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 202; T. Cliff, *op. cit.*, s. 230, 309. Połtawa twierdził, że „Większość ludzi radzieckich chce wolności i demokratycznego systemu politycznego, ale nie powrotu kapitalizmu”, P. Połtawa, *Some Suggestions Regarding „Voice of America” Radio Broadcast to the Soviet Union*, [w:] *Ukrains'ka... (Book Three)*.

Najpełniej wizję prawdziwego socjalizmu przedstawił Petro Fedun (Petro Połtawa), członek podziemnego kierownictwa OUN, polemizując z Bandera w sierpniu 1950 r. W *Liście do przyjaciół zagranicą* pisał: „Dopuszczamy prywatną własność w rzemiośle, drobnym handlu, w rolnictwie w ramach gospodarstw indywidualnych. [...] Jednakże społeczny, to znaczy narodowo-państwowy i komunalno-spółdzielczy sektor gospodarki powinien zdecydowanie przeważać nad sektorem drobnej własności. Tylko pod tym warunkiem gospodarka może zachować społeczno-narodowy i planowy charakter. [...] Pod pojęciem społeczeństwa bezklasowego rozumiemy takie społeczeństwo, w którym nie będzie podziału na wyzyskiwaczy i wyzyskiwanych, [...] jak to się dzieje w społeczeństwie kapitalistycznym, nie będzie podziału na uprzywilejowanych [...] wielmożów [...] i na wyzute z praw [...] masy ludowe, jak to się dzieje w obecnym społeczeństwie bolszewickim”. Koniecznym dopełnieniem sprawiedliwego ustroju gospodarczego miała być demokracja polityczna: „[...] czynnikiem gwarantującym to, że nie dojdzie do tyranii kół rządzących w stosunku do narodu, powinna być prawdziwa demokracja w dziedzinie ustroju państwowego. Jeśli naród poprzez parlament będzie miał wpływ na politykę państwową, [...] kontrolował rząd, [...] zaś rząd będzie się zmieniał co pewien czas, to nie powinno dojść do zwyrodnienia władzy państwowej w tyranie nad narodem [...]”⁴². To samo twierdził J. Sztendera na łamach „Wpered” (1950 r.): „Ukraiński ruch wyzwolenczy przeciwstawił skutecznie totalitarnemu systemowi bolszewickiemu ideę ustroju prawdziwie demokratycznego... Ruch ten kładzie szczególny nacisk na sprawiedliwe rozwiązanie kwestii społecznej. Ideę społeczeństwa bezklasowego, opartego na uspołecznieniu środków produkcji, sprawiedliwym, planowym, dokonywanym w sposób demokratyczny podziale produktu i przekazaniu w ręce pracujących zarządzania gospodarką przeciwstawił on skutecznie wyzyskowi ludzi pracy w ZSRR przez klasę bolszewickich wielmożów”⁴³.

Z nowym programem politycznym wiązała się wreszcie rewizja samego rdzenia ideologii nacjonalistycznej – stosunku do innych narodów. Lewica OUN-UPA postulowała ściśle powiązanie rewolucji ukraińskiej i innych rewolucji narodowych z powszechną rewolucją społeczną w ZSRR, która objęłaby też masy pracujące Rosji. Połtawa głosił hasło „jednolitego frontu zniewolonych narodów i mas pracujących Związku Radzieckiego”. Celem ogólnosowieckiej rewolucji byłoby nie tylko wyzwolenie narodów ujarzmionych, ale też obalenie reżimu stalinowskiego w samej Rosji. Kryterium doboru sprzymierzeńców okazywał się program społeczny. Głoszono: „Musimy wyróżnić dwa rodzaje sił – rewolucyjne, z którymi możemy wiązać się i iść ręką w rękę oraz takie, których interesy pozostają w sprzeczności z interesami bolszewickich wielmożów i które możemy tylko wykorzystać. Do pierwszych należą narody ujarzmione i państwa

⁴² P. Połtawa, *Niepodległość i społeczeństwo bezklasowe*, „Dalej! Pismo socjalistyczne” nr 8 (1992). Wg Olszańskiego na pracach Połtawy opierać się miał Milovan Džilas. A. Olszański, *op. cit.*, s. 147; por. P.J. Potichnyj, Y. Shtendera, *op. cit.*

⁴³ Cyt. za: Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 220.

nieimperialistyczne, którym zagraża bolszewicki imperializm, do drugich – państwa imperialistyczne, które rywalizują z bolszewickim imperializmem”⁴⁴.

Na uwagę zasługuje zwłaszcza zmiana stosunku do Rosjan, stojąca w sprzeczności z fundamentalną rusofobią Doncowa. D. Szachaj (Josyp Pozyczaniuk) pisał w artykule *Nasza taktyka wobec ludu rosyjskiego* (1943 r.) o konieczności pozyskania Rosjan, którzy też są ofiarami imperialistycznej polityki ZSRR. Miejsce „rasowego nacjonalizmu” miała zająć wspólna walka wszystkich niezadowolonych o „wolność polityczną, sprawiedliwość społeczną i przekształcenie ZSRR w grupę niepodległych demokratycznych państw, które współpracują na płaszczyźnie rzeczywistej równości”⁴⁵. III nadzwyczajny Wielki Zbór OUN proklamował: „Walka OUN nie jest bezpośrednio zwrócona przeciw ludowi rosyjskiemu. [...] Pragniemy możliwie najściślej współpracy z ludem rosyjskim, o ile będzie żył w swym państwie narodowym określonym granicami etnicznymi, o ile nie będzie przeciwstawiał się wysiłkom ludu ukraińskiego do zdobycia wolności [...]”. Osyp Diakiw poszedł jeszcze krok dalej, stosując – zamiast narodowej – quasi-klasową analizę ZSRR: partia bolszewicka stała się nową klasą rządzącą, bezpośrednim spadkobiercą arystokracji carskiej, która wykorzystuje instrumentalnie nie tylko idee socjalistyczne, ale też rosyjski szowinizm, i która uciska wszystkie narody, w tym rosyjski⁴⁶.

Wśród badaczy nie ma zgody, jak zaklasyfikować ideologię ruchu banderowskiego w jego późnym stadium. Ołeksandr Motyl w swej pracy *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism* (New York 1980) uważa, że w okresie powojennym kierownictwo OUN przeszło na pozycje socjaldemokratyczne. Kowalewski mówi o „rewolucyjno-demokra-

⁴⁴ P. Połtawa, *Chto taki banderiwci ta za szczo woni borjutsja*, Drogobicz 1994, s. 45; E. Prus, *Herosi...*, s. 219, por. *ibidem*, s. 275, 282–283; Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 202–203, 205. Polacy (łącznie z podziemiem niepodległościowym) byli zaliczani do drugiej grupy, niemniej już w końcu 1944 r. stwierdzono, że „wszelkie spory graniczne straciły sens”. UHWR szukała zbliżenia z polskim podziemiem (co zaowocowało wspólnym atakiem na Hrubieszów 28 maja 1946 r.), nie wykluczając nawet w przyszłości... federacji Polski i Ukrainy. Korespondują z tym słowa J. Sztendery: „Wszelkie spory graniczne straciły sens. [...] Było [...] jasne, że Polacy i Ukraińcy muszą przygotować się do długiej walki o niepodległość”. Można się zastanawiać, jak mają się do tej „internacjonalistycznej” ideologii bestialskie nieraz masakry polskiej ludności cywilnej (zob. np. *Karczowani*, „Karta”, nr 8/92). Wydaje się, że w ruchu banderowskim występowały trzy elementy: idealisci, którzy rzeczywiście wierzyli w antyimperialistyczne „braterstwo ludów” i próbowali przeciwstawiać się rzeziom; pragmatycy, dla których górnołotne odezwy były dogodną taktyką; i bojówkarze, dający upust etnicznej nienawiści tudzież najniższym instynktom. Łewyckij dostrzegł „różnorodny skład szeregów OUN – dobrze czuli się w nich prymitywni fanatycy nacjonalistyczni, wychowani na starych dekalogach, obok zupełnie nowych ludzi, którzy wychowali się już na gruncie nowych idei”. Cyt. za: Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 203.

⁴⁵ I. Pozyczaniuk, *Our Tactics with Regard to the Russian People*, [w:] *Volyn'...*. Znow możemy zauważyć tu odejście od ideologii Doncowa zasadzającej się wszak na wizji nieustającej walki wszystkich ze wszystkimi. Por. Radziejowski, *op. cit.*, s. 311; Stryjek, *op. cit.*, s. 121–129.

⁴⁶ P.J. Potichnij, Y. Shtendera, *op. cit.*; O. Horonovyi (Osyp Diakiw), *Our Attitude Towards the Russians*, [w:] *Ukrains'ka... (Book Two)*.

tycznym nacjonalizmie”⁴⁷. Dla Darskiego jest to „pewien typ komunizmu narodowego”⁴⁸. Nie przesądzając tej kwestii, zwróćmy uwagę na trzecią hipotezę. W okresie powojennym ukraiński nacjonalizm na obszarze USRR starał się znaleźć sobie ujście w ramach ideologii marksistowskiej. Symbolem tego mogą być słowa I sekretarza KP(b)U Nikity Chruszczowa, który 1 marca 1944 r. powiedział: „Naród ukraiński nie dopuści do tego, aby rdzennie ukraińskie ziemie, ponownie zjednoczone w jednym państwie radzieckim, zgodnie z wolą samej ludności zachodnich obwodów Ukrainy, zostały oderwane od Ukrainy Radzieckiej. Naród ukraiński będzie ubiegać się o zakończenie wielkiego procesu historycznego ponownego zjednoczenia swoich ziem ukraińskich w jednym radzieckim państwie ukraińskim. Naród ukraiński będzie się domagać włączenia do ukraińskiego państwa radzieckiego rdzennie ukraińskich ziem, jakimi są Chełmszczyzna, Hrubieszów, Zamość, Tomaszów, Jarosław”⁴⁹.

Można więc rzec, że ukraiński nacjonalizm zatoczył krąg, wracając do swych społecznie radykalnych, lewicowych korzeni⁵⁰. Późniejszy jednak rozwój sytuacji na Ukrainie pokazał, że nie było to jego ostatnie stadium rozwoju⁵¹.

* * *

Ideologia OUN stanowi osobliwy przypadek ewolucji programowej od fašyzmu do swego rodzaju „socjaldemokracji”. Dynamika tej przemiany, która dokonała się w ciągu zaledwie kilku lat, sprawiała, że transformacja ukraińskiego nacjonalizmu często traktowana jest jako posunięcie taktyczne, kamuflowanie rzeczywistej natury etc. Zauważyć jednak można, że ową ewolucję wymusiły warunki. OUN Bandery, decydując się na podjęcie walki zbrojnej przeciwko Trzeciej Rzeszy, stanęła w obliczu: a) konieczności doktrynalnego zdystansowania się od nazizmu; b) konieczności znalezienia sobie nowych sojuszników w demokratycznych państwach Zachodu i innych uciskanych narodach; c) konieczności rozszerzenia bazy społecznej, a zwłaszcza ukorzenienia się na środkowej i wschodniej Ukrainie. Dwa pierwsze czynniki pchały nacjonalistów w kierunku liberalno-demokratycznym, trzeci powodował radykalizację programu społecznego.

⁴⁷ New York 1980. Podobnie klasyfikuje lewicę OUN A. Olszański, *op. cit.*, s. 130.

⁴⁸ Z.M. Kowalewski, *op. cit.*, s. 202; J. Darski, *op. cit.*, s. 29.

⁴⁹ Cyt. za: W. Poliszczuk, *op. cit.*, s. 199. Zob. też A. Olszański, *op. cit.*, s. 150–152; J. Darski, *op. cit.*, s. 30–31. Na XIX kongresie KP(b)U w 1954 r. I sekretarz partii O.I. Kyryczenko ostrzegł przed infiltracją aparatu radzieckiego przez ukraińskich nacjonalistów. Wg *Ukrains'ka... (Book Three)*. O narodowym komunizmie ukraińskim lat 60. zob. np. J. Darski, *op. cit.*, s. 30.

⁵⁰ Choć oczywiście dotyczyło to tylko jego części, obok której nadal działały odłamy o tradycyjnym charakterze ideologicznym. Prawicę nacjonalistyczną reprezentowała np. Organizacja Państwowego Odrodzenia Ukrainy – zob. <http://www.odwu.org/History.thm>

⁵¹ Zob. np. B. Berdychowska, *Organizacje nacjonalistyczne na Ukrainie*, [w:] S. Helmarski (red.), *Nacjonalizm. Konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, Toruń 1995, s. 213–216; W. Pawluczuk, *Ukraina. Polityka i mistyka*, Kraków 1998, s. 73–81.

W ten sposób ukraiński ruch narodowy zatoczył krąg, wracając do swych społecznie radykalnych, lewicowych korzeni. Źródła siły tendencji lewicowych w nacjonalizmie ukraińskim tkwiły w jego ludowej bazie, w plebejskim charakterze narodu ukraińskiego.

UKRAINISCHE NATIONALBEWEGUNG ZWISCHEN FASCHISMUS UND NATIONALKOMMUNISMUS

Zusammenfassung

Der durch die Revolution 1917–1920 geprägte ukrainische Nationalismus war linksgerichtet. Die Enttäuschung der Niederlage führte zur tiefgreifenden Revision ideologischer Grundlagen der ukrainischen Bewegung. Die Ukrainische Militärorganisation, die um die Unabhängigkeit des Landes kämpfte, stellte einen Nährboden für chauvinistische und antidemokratische Ideen dar, die durch den italienischen Faschismus inspiriert waren. Der Chefideologe dieser Bewegung war Dmytro Doncow (1883–1973), Apologet des Sozialdarwinismus, des Elitarismus und letzten Endes des Rassismus. Die Anschauungen Doncows fanden im autoritären und korporationistischen Programm der Organisation Ukrainischer Nationalisten ihre Widerspiegelung. Diese Organisation knüpfte aus geopolitischen und ideologischen Gründen eine enge Zusammenarbeit mit dem Dritten Reich an. In der OUN kam es allerdings zu einer Spaltung aufgrund der Meinungsverschiedenheiten zur Taktik der Organisation. So entstand in den Jahren 1940–1941 eine radikale Fraktion mit Stepan Bandera (1908–1959) an der Spitze.

Die erste Anregung zur Revision bisheriger ideologischer Prämissen war mit Banderas Enttäuschung wegen der Politik des Nazi-Deutschlands verbunden, das die Ukraine als den künftigen deutschen „Lebensraum“ betrachtete. Die OUN (Fraktion Banderas), die sich 1942 entschloss, den bewaffneten Kampf gegen das Dritte Reich aufzunehmen, wurde mit drei Notwendigkeiten konfrontiert: sie musste sich ideell vom Nationalsozialismus distanzieren, sie musste Alliierte in den westlichen Staaten und den unterworfenen Völkern finden, sie musste die soziale Basis ihres Wirkens erweitern, das heißt, auch in der mittleren und östlichen Ukraine Fuß fassen. Die beiden ersten Faktoren begünstigten die demokratisch-liberale Ausrichtung, der dritte Faktor verstärkte den sozialen Radikalismus. Die ideellen Wandlungen fanden in den Dokumenten des III. Kongresses der OUN (Bandera) im August 1943 ihre Widerspiegelung. Der Druck der sozialen Umgebung in der sowjetischen Ukraine begünstigte eine verkappte Akzeptanz marxistischer Elemente, was man zum Beispiel in den Doktrinen von Petro Poltowa beobachten kann. Letzten Endes führte das zur Verneinung der Grundlagen für jeglichen ethnischen Nationalismus („Ukraine für die Ukrainer“), zum Übergang in die Sphäre des staatlichen Nationalismus (Unabhängigkeitsgedanke) und zum „Internationalismus“ (die Verbrüderung der unterdrückten Völker). Der ukrainische Nationalismus hat einen Kreis beschrieben und kehrte zu seinen sozial radikalen, linken Wurzeln zurück. Die Quelle dieser Tendenzen innerhalb des ukrainischen Nationalismus bildete seine volkstümliche Basis, der bäuerliche Charakter des ukrainischen Volkes.